

מזרח תיכון חדשייִשן: הטלטלה במזרח התיכון והשלכותיה על ישראל

מיכאל מילשטיין

מבוא

בחדשים האחרונים חווה המזרח התיכון זעזועים עמוקים, חלקם חסרי תקדים במאפייניהם ובעוצמתם. מדובר באחד הזעזועים הדרמטיים ביותר שאירעו באזור מאז עיצובו בתצורתו המודרנית לאחר מלחמת העולם הראשונה. הטלטלה פוקדת מדינות רבות באזור באופן פרטני, ואולם, התלכדות ההתרחשויות באותה העת ועל רקע דומה, כשהן מספקות השראה זו לזו, מקנה להן צביון של גל אזורי רחב. לפי שעה לא ברור באיזה שלב מצויה הטלטלה וכיצד תתפתח, אולם ניכר שהיא כבר שינתה את פני המרחב.

גולת הכותרת של הטלטלה היא המהפכה במצרים. זאת, לא רק בשל משקלה הגיאוגרפית של מדינה זו במישור האזורי והבינלאומי, אלא גם בשל ההפתעה האסטרטגית שהנחילה המהפכה בה לכלל הגורמים העוקבים אחר הנעשה במרחב: הן המשקיפים החיצוניים, מהעולם הערבי ומן המערב, והן השחקנים המקומיים, ובייחוד המשטר בקהיר. התמורות הדרמטיות במצרים הן במידה רבה בבואה למתרחש במרבית העולם הערבי. הן מגלמות שינוי מהותי בהתנהגותם ובעוצמתם של חלק משחקני המפתח בעולם הערבי, וכן הופעה של תופעות ושל גורמים חדשים, שלא היו מוכרים עד כה, או שמידת ההיכרות עמם הייתה מוגבלת. השינוי המתואר ניכר כאמור אצל כל שחקן במרחב: משטרים ותיקים ורבי עוצמה, שתוארו בדרך כלל כמחנה המתון במזרח התיכון הניצב בצדה של ארצות־הברית ומסייע לביסוס יציבות אזורית, מתוארים פתאום כדיקטטורות עריצות

מיכאל מילשטיין מתמחה בתולדות הסוגיה הפלסטינית. ב-2009 ראה אור מחקרו: **מוקאוומה – עלייתו של אתגר ההתנגדות והשפעתו על תפישת הביטחון של ישראל**, מזכר 102, המכון למחקרי ביטחון לאומי, ינואר 2010.

ונחשפים בחלקם כחלשים; הרחוב הערבי, שנחשב כנוע ואדיש, התגלה כגורם תוסס ורב השפעה, שבכוחו לשנות סדר רב־שנים; הצבאות בעולם הערבי, שנחשבו כמי שסרים לחלוטין למרות המשטרים, מפגינים עצמאות בלתי צפויה; התנועות האסלאמיות שתוארו בדרך כלל כאיום המרכזי על משטרי האזור, התגלו – לפחות בשלב הנוכחי – כמרוסנות למדי; האיחוד האירופי, שמרבית חברותיו הפגינו בדרך־כלל הסתייגות מהפעלת כוח במזרח־התיכון, ניצב ב"חוד החנית" של המערכה נגד משטר קדאפי בלוב (בהנהגת צרפת!); וארצות־הברית מפתיעה בהפניית גב לבעלי ברית ותיקים, ומעידה בכך על הפקה מוגבלת של לקחים מתקדימי העבר שלה. בצד השינויים שחלו אצל שחקנים ותיקים, הופיעו שחקנים חדשים ורבי עוצמה ובראשם הרשתות החברתיות הווירטואליות, המדיה המודרנית וקהל הצעירים, שהיו רכיב מרכזי בהתפתחויות האחרונות. מכלול התמורות עשוי להעיד על צורך בשינוי חלק ממושגי היסוד ומהתפיסות שרווחו עד כה לתיאור המציאות ותהליכי היסוד במזרח התיכון.

מטרת המאמר לנתח את מאפייני הטלטלה במזרח התיכון, אף שזו עדיין מצויה במצב של התהוות. במסגרת זו ייעשה ניסיון לזהות בתמורות הנוכחיות חידושים מהפכניים המשנים את פני המרחב, יחד עם הצבעה על שרידי העבר הממשיכים להתקיים באזור ולהשפיע על דיוקנו.

הממד המדינתי: קץ עידן "הג'ומלוכיה"

הטלטלה האזורית מבשרת במידה רבה את קץ הסדר שהתקיים במדינות רבות באזור והתבסס על שילוב של כמה רכיבים: מנהיג ותיק ורב עוצמה, מפלגת שלטון החולשת על כל מישורי החיים, בירוקרטיה מנופחת ומסועפת המשרתת את האינטרסים של האליטה השלטת וצבא חזק המפגין נאמנות מוחלטת לשליט. מרבית רכיבי המשוואה עורערו או אף נעלמו בחודשים האחרונים, ובחלקם ניכרת התנהגות שונה.

אחת התופעות הבולטות באירועים האחרונים היא היציאה רחבת ההיקף של הציבור במדינות השונות נגד ממסדים שלטוניים ותיקים ורבי עוצמה. התופעה הזאת ניכרת במיוחד במשטרים שהתיימרו להצטייר במשך עשרות שנים כמבשרי רפורמות במישור החברתי, הפוליטי והתרבותי. אלו משטרים שעטו צביון רפובליקני לכאורה, וקמו כאנטיתזה מהפכנית למלוכות מסורתיות ששלטו לפניהם. ואולם, ברבות השנים נהפכו הרפובליקות המהפכניות למשטרים מסואבים, שבהם השלטון עובר בירושה מאב לבן. תופעה זו הקנתה להם את הכינוי "ג'ומלוכיה", מונח ערבי המשלב רפובליקה (ג'ומהוריה) עם מלוכה (ממלכה). נציגי הסדר הזה נעלמים בהדרגה: נשיא מצרים חוסני מבראכ וזין אל־עאבדין בן עלי הנשיא הוותיק של תוניסיה הודחו מכיסאם; קד'אפי מנהל מלחמת אזרחים עקובה מדם בניסיון

לשמור על שלטונו בלוב; ומעמדם של מנהיגים אחרים בעולם הערבי, דוגמת נשיא סוריה, בשאר אסד ונשיא תימן עלי עבדאללה צאלח, ניצב בפני אתגר חסר תקדים. דווקא המשטרים המלוכניים באזור, הזוכים בדרך כלל לדימוי שלילי של מנוונים ומושחתים, לא חוו עד כה, חוץ מהמקרה הייחודי של בחריין, זעזועים דומים. ייתכן שההסבר הוא בכך שמשטרים אלה לא הניפו מלכתחילה סיסמאות מהפכניות, ולפיכך לא נקלעו לסבך סתירות חריף בין החזון למציאות. נוסף על כך, צביון של החברות במדינות האלה, בייחוד במפרץ הפרסי, הוא בדרך כלל מסורתי יותר, מה שמקל על האוכלוסייה להשלים עם משטרים בעלי צביון שבטי־שושלת. תופעה מפתיעה אחרת הקשורה לממשלי האזור ונחשפה באירועים האחרונים הייתה התנהלותם של הצבאות הערביים, החורגת מדימוים כפי שהתקבע בעשורים האחרונים. פרשנות העבר – בייחוד מאז התייצבות המשטרים הערביים במהלך שנות השבעים – נטתה לתאר את הצבאות כמשענת הנאמנה המרכזית שעליה נסמכים המשטרים במרחב. התנהגות הצבאות במצרים, בתוניסיה ובמידה רבה גם בלוב מערערת את הדימוי הוותיק. הצבאות חוזרים לקדמת הבמה הפוליטית, מפגינים עצמאות מפתיעה כלפי השליט ובכמה מן המדינות נזהרים מלקוט צעדי דיכוי כלפי תנועות המחאה (בלוב ובתימן חלק מהצבא אף הצטרף לתנועה המחאה). בעקבות כך, מרבית הציבור במדינות האלה מקבל את הצבאות באהדה ורואה בהם כוח המגן על האינטרסים הלאומיים. מעמדו המרכזי של הצבא בסדר

החדש בולט במיוחד במצרים, שבה הצבא מנהל את המדינה מאז התפטרות מובארכ ועד שיתקיימו בחירות דמוקרטיות. לעומת זאת, במדינות אחרות באזור, כמו סוריה, ירדן או בחריין, הצבא מייצג אינטרסים של מיעוט שליט, ולפיכך זוכה מלכתחילה ליחס עוין מצד חלק ניכר מהציבור. סביר להניח, שצבאות אלה יפגינו פחות סובלנות כלפי התפתחות תנועות מחאה רחבות היקף במדינותיהם לנוכח הבנת ראשי הצבאות, כי שינוי פני הממשלים יערער גם את מעמדם שלהם. אישושים ראשונים להנחה הזאת ניתן היה למצוא באופן האלים שבו דיכאו כוחות הביטחון בסוריה ובבחריין את המחאות העממיות שהתפתחו בשתי המדינות, אשר גילמו ביסודן איבה נגד שלטון המיעוט בהן.

במציאות של חוסר ודאות גוברת, הצבא בעולם הערבי עשוי לשקם בהדרגה, ולו באופן חלקי, את ההשפעה שהייתה לו בעבר על הזירה הפוליטית. כמו בעבר גם היום הצבא ממשיך להיות גורם הכוח החזק והמאורגן ביותר ברוב מדינות ערב. במצב זה הצבא גם עשוי לשמש בלם מרכזי בפני הזרם האסלאמי, בייחוד אם

התנהגות הצבאות
במצרים, בתוניסיה
ובמידה רבה גם בלוב
מערערת את הדימוי
הוותיק. הצבאות חוזרים
לקדמת הבמה הפוליטית.
הציבור במדינות האלה
מקבל את הצבאות
באהדה ורואה בהם כוח
המגן על האינטרסים
הלאומיים

זה יתחזק בעקבות בחירות דמוקרטיות. זאת, בדומה לדגם שהיה נהוג בתורכיה עד העשור האחרון, שבו הצבא שמר על הצביון החילוני של המדינה והגביל את השפעת מפלגת השלטון האסלאמית.

עוד מגמת עומק שנחשפה באירועים האחרונים והמחשה את חולשת המשטרים הערביים, היא דעיכת מפלגות השלטון. זהו תהליך רב שנים, ונדמה כי הגיע לשיאו בטלטה הנוכחית. יחד עם שליטי "הג'ומלוכיה", גם מפלגות השלטון נשענו על עבר מפואר של מאבק למען שחרור לאומי ונופפו בהבטחה למהפכה חברתית, אך סופן שנהפכו לגופים מסואבים הנשלטים בידי אליטות צרות. עדות מוחשית למגמה זו היא קריסתן של המפלגה הלאומית הדמוקרטית במצרים ושל מפלגת הליכוד החוקתי הדמוקרטי בתוניסיה. קדמה לכך גוועתן של מפלגות שלטון אחרות במזרח התיכון: חזית השחרור הלאומית (FLN) באלג'יריה, הפתח בזירה הפלסטינית, ומפלגת הבעת' בעיראק, שרוסקה לאחר כיבוש המדינה בידי ארצות־הברית (2003). בהקשר הזה, אפשר לתהות מהי עוצמתה של מפלגת הבעת' בסוריה, ועד כמה תוכל לסייע למשטר בדמשק בהתמודדות עם אתגרים דומים, שבמקרה של סוריה מסתמן כבר עתה כי תפתח באופן חריף יותר לנוכח המתח הבין־עדתי והבין־דתי העמוק השורר במדינה.

הממד החברתי: דמוקרטיה אנטי מערבית?

מה בדיוק רוצים המפגינים, ומהו החזון הניצב מאחורי הסיסמה "העם רוצה להפיל את השלטון", הנישאת בפי הקהל במדינות השונות? כבר עתה אפשר לקבוע, שהתמורות במצרים, בתוניסיה ובלוב, וכן התסיסה המתמשכת במוקדים אחרים בעולם הערבי מעידות על קיומה של חברה אזרחית פעילה ומשפיעה בחלק ניכר מהעולם הערבי. המהפכה בתוניסיה הייתה הראשונה בעולם הערבי, המהפכה במצרים הייתה החשובה והמתקשרת שבהן, וזאת שבלוב היא האלימה שבהן. עם זאת יש להדגיש, שהתהליכים לא הושלמו: במצרים ובתוניסיה השליטים הוותיקים אמנם הודחו, אולם המדינות עדיין נשלטות בידי הצבא – מייצג הסדר הישן – עד שיתקיימו בחירות דמוקרטיות; ובלוב, השליט הוותיק ממשיך לנסות לבלום בכוח את המהפכה. מכל מקום, תופעות כאלה לא נראו באזור עד היום חוץ מהמהפכה באיראן. לפיכך נחשב הציבור הערבי בדרך כלל לחסר בשלות לסדר פוליטי מודרני, קל וחומר לניהול דמוקרטיה תקינה. ואולם לאחר שנים רבות שבהן התקבע המושג "אגדת הרחוב הערבי" כביטוי הממחיש את כניעותם של הקהלים הערבים, הוכיחו אלה את קיומם הממשי ואת כוחם לשנות מציאות ותיקה. עם זאת, קשה לאפיין במדויק את הכוח העממי העולה. המנוע המרכזי של תנועת המהפכה הם צעירים עירוניים בני המעמד הבינוני והמעמד הנמוך, שמשך שנים רבות אוגרים בקרבם זעם אדיר נוכח המציאות השוררת בכל המרחב.

מקורות הזעם הם המצוקה הכלכלית המתמשכת, הסיאוב השלטוני וכן ההגבלות על הפעילות הפוליטית והפרת זכויות האדם. הצעירים האלה הם רכיב דמוגרפי מרכזי באוכלוסיית האזור. רבים מהם רכשו השכלה אקדמית מודרנית, אך מתקשים למצוא תעסוקה, ודאי כזאת התואמת את השכלתם. בממד התרבותי הם חשופים לנעשה במערב וחשים ניכור לנוכח הסדר הפוליטי והחברתי הסובב אותם. רבים מהם פונים לאסלאם כמפלט מהמצוקות הקשות. התאגדותם ההמונית בכיכרות הערים בעולם הערבי ובאיראן ונכונותם לעימות עם המשטר בדרישה לשינוי משקפת אפוא שיאם של תהליכים עמוקים ורבי עוצמה במישור החברתי, התרבותי והדמוגרפי בכל רחבי המזרח התיכון.

ואולם, בעוצמה הרבה של גל המהפכות מגולמת גם בעיית יסוד בולטת. הגל הזה ניזון משילוב מספר רב של כמיהות לשינוי שלהן אופי כללי למדי, בלא מצע סדור ומוסכם בין כלל הגורמים השותפים למהפכות. חלק ניכר מן המחאה הנוכחית נובע ממניעים כלכליים בולטים, שמיזוגם עם מקורות התסיסה הפוליטית הוא מקור העוצמה של גל הזעזועים הנוכחי. יתרה מכך, בחלק מהמדינות באזור, הגל המהפכני, המתיימר לשאת צביון של מאבק מתקדם ומודרני למען דמוקרטיה, מוזן דווקא ממתחים שצביונם מסורתי־דתי, עדתי או שבטי. כך למשל בלוב, שבה מוקד המחאה נגד משטר קד'אפי היה במחוז קירנאיקה, וזאת בין היתר, על רקע יריבות שבטית ואזורית עם האליטה של מחוז טריפוליטניה; בבחריין – תנועת המחאה משקפת בעיקרה מאבק בין הרוב השיעי (80 אחוזים מתושבי המדינה) לבין המיעוט הסוני השליט (כניסת הצבא הסעודי לבחריין בניסיון להגן על השלטון

בה הפכה את המשבר לזירת התמודדות רחבה בין העולם הערבי הסוני לבין איראן בפרט והשיעה בכלל); בתימן – הקריאות לרפורמה במשטר התפתחו גם לתביעה של תושבי מחוז עדן להינתק מהמדינה ולכונן מחדש מדינה עצמאית, כפי שהיה עד שנת 1990; וכן בסעודיה שבה המחאה העממית התפתחה בעיקר במוקדי האוכלוסייה השיעית במזרח הממלכה.

הגל המהפכני בעולם הערבי פתח אפוא "תיבת פנדורה", שממנה פורצים המתחים הנחבאים והגלויים במדינות האזור. לאור זאת, יש להיזהר מהגדרת האירועים כביטוי של "צמא לחירות" או כגילום של מהפכות

דמוקרטיות כמו אלה שאירעו בגוש הקומוניסטי בסוף שנות השמונים – דימוי שמרבית תנועות המחאה בעולם הערבי מנסות לבסס. הדמוקרטיה אכן תופסת מקום מרכזי בתביעות של תנועות המחאה, אולם זו רק אחת מהן, ולא בהכרח המגובשת שבהן.

בעוצמה הרבה של גל המהפכות מגולמת גם בעיית יסוד בולטת. הגל הזה ניזון משילוב מספר רב של כמיהות לשינוי, שלהן אופי כללי למדי, בלא מצע סדור ומוסכם בין כלל הגורמים השותפים למהפכות

בהקשר זה בולטת העובדה, שהכמיהה לדמוקרטיה אינה מלווה בהכרח בחתירה להתמערבות בהיבט התרבותי או הרעיוני. נהפוך הוא, חלק מהגורמים המקדמים את המחאה העממית בעולם הערבי כיום, ולא רק מקרב הזרם האסלאמי, עוינים ביסודם את המערב בכלל ואת ארצות־הברית וישראל בפרט. בהקשר הזה תצוין ההפרדה המלאכותית שמבצעים חלק מהפרשנים המערביים בין המון הצעירים המניע את מרבית תנועות המחאה לבין הגורמים האסלאמיים המשולבים בהן. לא פעם המציאות מתעתעת מאוד בהקשר הזה: חלק ניכר מהצעירים הממלאים את הרחובות הם אסלאמיסטים והיכולת לבצע הבחנה ברורה בין "מחאה חילונית" ל"מחאה דתית" אינה קיימת בפועל. המשקיף החיצוני, ובייחוד המערבי, נדרש אפוא לגלות זהירות בפרשנותו את ההתפתחויות הנוכחיות. אין ספק שהמחאה היא עממית ואוטנטית, ושאחד מיעדיה המרכזיים הוא ביסוס דמוקרטיה. ואולם, אין היא מבטאת הידמות גוברת של דעת הקהל בחברות בעולם הערבי לזו שבמערב, ואין מדובר לעת עתה בהתפתחות של "מחנה שלום" לפי המושגים המוכרים במערב ובישראל. יתרה מכך, קול ההמון בעת הנוכחית הוא במידה רבה קולה של רשת אל־ג'זירה בעלת הקו האנטי־ישראלי והאנטי־אמריקני הבולט. התייגוב כלפי מובארח, למשל, נובע מהשילוב שבין השחיתות שפשטה בממשל יחד עם העובדה שהנשיא המצרי כךך את גורלו עם ארצות־הברית ונחשב למגן ההסדר המדיני עם ישראל.

לגורם האסלאמי יש תפקיד מרכזי, אך במידה רבה מפתיע, באירועים האחרונים. הסייט הוותיק של העולם המערבי והמשטרים הערביים מפני מהפך שלטוני אליהם בהנהגת הארגונים האסלאמיים לא התממש. במקום זה ניכר כי אלה, ובייחוד תנועת האחים המוסלמים במצרים, אינם מנסים לנצל את הזעזועים כדי להשתלט בכוח על המדינות, אלא מעדיפים דרכים מרוככות וזהירות יותר כדי לממש את כיבוש השלטון. סביר להניח, שהגורמים האלה מונעים מהבנה שהשתלטות אלימה הייתה מתעלת אותם לעימות חזיתי עם המשטר. תרחיש כזה היה מקל על השלטון לנקוט צעדים כוחניים לדיכוי המחאה העממית, ואף לזכות בהבנה בציבור המקומי ובקהילה הבינלאומית, שגם כך מפגינה חשדנות עמוקה כלפי הגורמים האסלאמיים.

מרבית הגורמים האסלאמיים נוקטים אפוא עמדה מתונה למדי, וזאת בהתאם לרוח ה"צֶבֶר" (סבלנות), עקרון יסוד במשנת האחים המוסלמים. במצרים ובתוניסיה, למשל, הם משתלבים במחאה העממית, זוכים להכרה חסרת תקדים של הממשלים המקומיים ושל הקהילה הבינלאומית, ובעיקר הם מאיצים את הכנותיהם לקראת הבחירות הצפויות להתקיים באותן המדינות. במסגרת זאת, הארגונים האסלאמיים, ובייחוד תנועת האחים המוסלמים, ניצבים בתנאי פתיחה טובים לקראת אתגרי העתיד: יש להם מערך ארגוני גדול ויעיל; הם נהנים מתמיכה

ציבורית נרחבת, הנובעת בין היתר מהפעלת רשת ענפה וותיקה של מוסדות לסיוע חברתי; האידיאולוגיה שלהם מהלכת קסם על מרבית בני המרחב זה עשרות שנים; הנהגותיהם זוכות להערצה ציבורית, ואף מחוזקות בעקבות שיבת חלק מבכיריהן למדינותיהם לאחר שנים של גלות (למשל יוסף אל־קדאוי, פוסק ההלכה המצרי רב ההשפעה המשמש מעין אב רוחני לתנועות האחים המוסלמים בכל העולם הערבי, וראשד אל־ע'נושי, מנהיג התנועה האסלאמית בתוניסיה). מרבית גורמי האופוזיציה הלא־דתיים בעולם הערבי מתאפיינים ביעילות ארגונית ובמשיכה רעיונית פחותים מהרבה מאלה של הגורמים האסלאמיים. לפיכך הם יתקשו, לפחות בשלב הנוכחי, להעמיד חלופה ממשית לשלטון שקרס ולהוות אתגר לזרם האסלאמי.

תופעה חברתית מרכזית אחרת שבאה לידי ביטוי באירועים האחרונים וחוצה את המרחב הפוליטי והציבורי, היא השפעתם האדירה של אמצעי התקשורת המודרניים. כוחם המתעצם של האינטרנט ושל רשתות התקשורת הבין־ערביות ובראשן אל־ג'זירה על הנעשה באזור כבר באו לידי ביטוי בכמה מקרים בעבר. הביטוי הבולט ביותר לתופעת חברות הרשת הווירטואליות היה ההתנגשויות באיראן בקיץ 2009 בין תנועת המחאה ההמונית במדינה לבין הממשל האסלאמי לאחר הבחירות לנשיאות במדינה. חלק ממהלכיה רבי העוצמה וחסרי התקדים של תנועת המחאה אורגן וממשיך להיות מנוהל גם כיום באמצעות הרשתות הווירטואליות. כוחה של אל־ג'זירה להלהיט את הרחוב הערבי בא לידי ביטוי

במיוחד בעתות של מאבק בין כוחות לא־ערביים לבין העולם הערבי, כמו למשל באנתפאדת אל־אקצא, במערכה האמריקנית בעיראק, במלחמת לבנון השנייה ובמבצע "עופרת יצוקה". בכל המקרים האלה עודדה הרשת תסיסה ציבורית, שלוותה בביקורת על חוסר האונים והאדישות של הממשלים הערביים לנוכח הפגיעות שסופג העולם הערבי והמוסלמי.

בטלטלה הנוכחית ביטאו אמצעי התקשורת המודרניים את מלוא עוצמתם. במעין שיתוף פעולה לא מתוכנן סיפקו הרשתות החברתיות הווירטואליות את המסגרת הארגונית לתנועות המחאה, בעוד רשת אל־ג'זירה הקטרית אמונה על עיצוב המטען הרעיוני של המהפכות ומהווה מעין זרז המכשיר את יציאת ההמון נגד הממשלים. השילוב בין שני הרכיבים גרם לנטרול כוח

האכיפה של המשטרים ושליטתם בהצגת תמונת המציאות כלפי פנים וכלפי חוץ. התופעה החדשה אפשרה לציבור הרחב להתאגד, להעביר מידע ולתכנן מהלכים מעל ראשי השלטונות. נראה כי המשטרים השונים באזור, ובעיקר "הג'מלוכיות"

בטלטלה הנוכחית ביטאו
אמצעי התקשורת
המודרניים את מלוא
עוצמתם. במעין שיתוף
פעולה לא מתוכנן סיפקו
הרשתות החברתיות
הווירטואליות את
המסגרת הארגונית
לתנועות המחאה, בעוד
רשת אל־ג'זירה אמונה על
עיצוב המטען הרעיוני של
המהפכות

שצמורותיהן מאוישות ברובן בבני הדור הוותיק, לא הכירו לעומק את טיבן של הרשתות ואת טיב המדיה המודרנית. הם התקשו לזהות את עוצמתן ואת הקצב המהיר של פעילותן, שבא לידי ביטוי בהתפתחות מהפכות רחבות היקף תוך ימים ספורים. המנהיגים האלה שקדו משך שנים על פיתוח יכולת התמודדות עם איומים שהכירו מהעבר, כמו פיגועי טרור, פלישות זרות, מרידות או הפיכות צבאיות. רובם עמדו חסרי אונים נוכח התכנסויות המוניות במרכזי הערים הגדולות, באופן ששיתק את מוקדי השלטון. ואולם ביסוד עוצמתה של התופעה החדשה נטועה במידה רבה גם חולשתה הבסיסית. הדינמיקה הציבורית רבת העוצמה שהמדיה והרשתות החברתיות הווירטואליות יוצרות אינה מלווה בדרך כלל בהנהגה ממוסדת, בתכנון סדור של מהלכים ובמצע מגובש. כל אלה הם יסודות הכרחיים לגיבוש חלופה ממשית לסדר הקיים.

הציבור בעולם הערבי הוכיח אפוא במרבית המקרים את יכולתו לפעול כחברה אזרחית המונעת בחלקה הגדול מכוח הכמיהה לחירות. הוא התאגד נגד משטרים שנואים ואף הפיל חלק מהם. בכמה מן המדינות כבר הוכיח הציבור הזה בשנים האחרונות יכולת לקיים בחירות דמוקרטיות אמיתיות. ואולם העמידה המלאה במבחן הדמוקרטיה אינה נמדדת רק במקרי קיצון של מהפכות או של בחירות, אלא דווקא בשלבים הממושכים של קיום סדר ליברלי לאורך זמן. בשלותו של הציבור הערבי לדמוקרטיה תבוא לידי ביטוי ביכולת לנהל זירות הפתוחות לכל מגוון הדעות ובנכונות של כל שלטון שימשול בהן לקיים את כללי המשחק הדמוקרטיים. עד היום ההתנסות במשחק הדמוקרטי במזרח התיכון העלתה ספקות עמוקים כלפי אפשרות כזאת. כמעט בכל מדינה באזור שבה התקיימו בחירות דמוקרטיות תקינות בשני העשורים האחרונים, נחלו הכוחות האסלאמיים הצלחה ניכרת. כך היה באלג'יריה, ברשות הפלסטינית ובתורכיה. גורמים אלה אינם מפגינים אהדה טבעית כלפי הרעיון הדמוקרטי במובנו המערבי, קל וחומר נכונות לקיים מרחב פוליטי וחברתי פלורליסטי. יתרה מכך, עלייתם לשלטון אינה מבשרת בהכרח על ריסון בעמדותיהם. הם אומנם נתקלים באילוצים רבים מבעבר במעמדם כריבון, אולם לא חשים צורך לשנות את הליבה האידיאולוגית המסורתית שלהם בהקשרי פנים וחץ.

התמורות האחרונות מחייבות אפוא את המשקיף המערבי להיזהר מאימוץ דימויים הלקוחים מתוך תפיסת עולמו לצורך תיאור הנעשה במזרח התיכון. גל מחאה של צעירים וקריאות להפלת שליטים עריצים אינם בהכרח מה שהמערב מכיר מניסיון העבר שלו או שואף לראות במזרח התיכון. אין אלה ביטוי להתמערבות, לחילון או לפלורליזם רעיוני, וודאי לא ביטוי להתגבשות "מחנה שלום" החותר לפיוס עם יריביו של העולם הערבי והמוסלמי, ובראשם ישראל וארצות־הברית. זוהי שאיפה לסדר דמוקרטי אחר, מנותק במידה רבה מההגדרות

האוניברסליות או המערביות, ולשינוי יסודי, שחלק ניכר ממקדמיו מתקשים עדיין לשרטט את דיוקנו המדויק.

הממד האזורי: מחנה ההתנגדות זוכה מן ההפקר?

במבט ראשון, ולא בהכרח מוטעה, נראה שהטלטלה הנוכחית משחקת בעיקר לידי מחנה ההתנגדות במזרח התיכון, המונהג בידי איראן, ופועלת לרעת המחנה המתון באזור. ברקע לכך מצויות כמה סיבות: הזעזועים פוקדים בעיקר את מדינות המחנה המתון ובראשן מצרים, המשמשות בלם מרכזי בפני מחנה ההתנגדות; ארצות־הברית מצטיירת בשלב הזה כמשענת קנה רצוף כלפי בעלי בריתה, וכ"נטולת שיניים" כלפי יריביה במרחב, מה שמחליש עוד את מעמדה במזרח התיכון; יש באירועים האחרונים פוטנציאל לחיזוק המחנה האסלאמי באזור, ובייחוד במצרים; וההתמקדות הבינלאומית בתהפוכות בעולם הערבי, מסיטה, ולו לזמן מוגבל, את תשומת הלב העולמית מהנעשה בזירות בוערות אחרות באזור, ובראשן סוגיית הגרעין האיראנית. הטלטלה אינה כמובן פרי יוזמה של מחנה ההתנגדות, אולם היא מסייעת בביסוס הדומיננטיות שלו באזור, ומעמיקה את חולשתו של המחנה המתון, המצוי למעשה בהתפוררות.

ועם זאת, נראה שגם בקרב גורמי מחנה ההתנגדות מקנן חשש כבד מהתפשטות גל המחאה העממית לכיוונם. בהקשר הזה בולטים במיוחד התפתחות תנועת המחאה בסוריה, המלווה בעימות אלים בין המשטר והציבור וניזונה ממשקעי האיבה העמוקים בין הרוב הסוני לבין המיעוט העלווי השליטי; הליבוי המחודש של תנועת המחאה באיראן בהשראת הנעשה בעולם הערבי (אם כי המשטר האסלאמי ממשיך לשלוט ביד רמה), והתעצמות התסיסה העממית נגד חזבאללה בלבנון. ההנהגות במחנה ההתנגדות, בשונה ממצרים או מתוניסיה, נכונות כנראה להפעיל כוח רב על מנת לדכא את התסיסה העממית בשטחן, היות וזו נתפסת לשיטתן כאיום קיומי ממשי עליהן.

מכל מקום, ההתפתחויות האחרונות משתלבות בניתוח האסטרטגי הרחב שעושים גורמי ההתנגדות מזה זמן, ומפיח בהם אופטימיות יחסית בנוגע לעתיד. ברקע כמה תמורות יסוד: ההתקרבות ההדרגתית של תורכיה בהנהגת המפלגה האסלאמית (AKP) לעבר מחנה ההתנגדות, תוך ערעור הדרגתי של קשריה האסטרטגיים עם ישראל; חוסר היציבות הכרוני הממשיך לאפיין את עיראק, בייחוד לאחר יציאת מרבית הכוחות האמריקניים ממנה, מצב שנתפס בעיני גורמי ההתנגדות כהזדמנות לביסוס השפעה בזירה הזאת; וכן החולשה הגוברת של ארצות־הברית באזור, הנובעת בין היתר מחוסר הצלחתה המתמשך לבסס יציבות במוקדי פעילותה, ובייחוד באפגניסטן ובעיראק.

בראייה רחבה יותר, נראה כי הטלטלה באזור, ובייחוד המהפכה במצרים – מנהיגת העולם הערבי זה שנים רבות – היא נדבך מרכזי בתהליך רב שנים של היחלשות העולם הערבי ושל התחזקות הכוחות הפריפריאליים הלא-ערביים במרחב. התהליך הזה נמשך עשרות שנים, בעיקר מאז שקרס רעיון הפאן-ערביות בסוף שנות השישים של המאה שעברה, והוא הגיע לשיאו בעשור האחרון, שאירעו בו כמה משברים טראומטיים מבחינת העולם הערבי. המשבר הראשי היה כיבוש עיראק בידי ארצות-הברית והפלת משטרו רב העוצמה של צדאם חוסיין, ששימש מגן מרכזי של העולם הערבי הסוני מפני אויביו, ובראשם המחנה השיעי בהנהגת איראן.

הטלטלה הנוכחית גורמת להתכנסות מרבית השחקנים הערבים פנימה אל מדינותיהם, ובכך גובר חוסר יכולתם להתאגד ולפעול כקולקטיב. את החלל שנוצר ממלאים בהדרגה כוחות לא-ערביים המצויים בשולי העולם הערבי, ובראשם איראן, תורכיה וישראל. אלה מעמיקים בהדרגה את השפעתם בזירות מפתח באזור ובראשן עיראק, המפרץ הפרסי, הזירה הפלסטינית, לבנון ומרחב הים האדום. השחקנים האלה, ובייחוד איראן, עלולים לראות בטלטלה האזורית הזדמנות להעמקה נוספת של השפעתם בזירות העוברות זעזועים עזים, דוגמת מצרים, צפון אפריקה או חצי האי ערב.

הממד הבינלאומי: "DNA ערבי" ו-"DNA אמריקני"

ניתוחים רבים בזירה הבינלאומית יוחדו בחודשים האחרונים לתיאור הטעות וחוסר ההבנה היסודיים המגולמים בתגובת ארצות-הברית לטלטלה במזרח התיכון. תשומת לב מיוחדת ניתנת לנטישת מובארכ, מבעלי בריתה החשובים של ארצות-הברית במרחב, בשעתו הקשה ביותר, כדי לתמוך באידיאל של קידום הדמוקרטיה בכל זירה בעולם, בלי להתחשב בנסיבותיה הייחודיות, וגם אם הדבר משחק לטובת גורמים העוינים ביסודם את המערב. רבים השוו את התנהגות אובמה לזו של הנשיא ג'ימי קרטר כלפי השאה של איראן ערב המהפכה האסלאמית. בסוף שנות השבעים ניסה השאה לבלום את ניצני המהפכה שהתפתחו במדינה, אך לחץ של ארצות-הברית אילצו לרכך את ידו הנוקשה. הדבר גרם לפגיעה קשה בדימויו מבית ולפיחות ניכר בביטחונו העצמי כלפי האופוזיציה. לצד העבר הרחוק, מועלית

הטלטלה באזור, ובייחוד המהפכה במצרים, היא נדבך מרכזי בתהליך רב שנים של היחלשות העולם הערבי ושל התחזקות הכוחות הפריפריאליים הלא-ערביים במרחב

תהייה בנוגע לאי-הלמידה של ארצות-הברית מניסיון העבר הקרוב: הלחץ על מצרים לקיים בחירות הוגנות בשנת 2005, מה שחזק את כוחם של נציגים המזוהים עם האחים המוסלמים בפרלמנט של מצרים; ותמיכת ארצות-הברית

בקיום בחירות חופשיות ברשות הפלסטינית בשנת 2006 בהשתתפות החמאס, מה שאפשר את השתלטות התנועה על הממשל הפלסטיני.

הממשל בווינגטון נקט כלפי הטלטה האזורית עמדה הנטויה עמוק בתפיסת העולם האמריקנית, המשותפת לכל הממשלים בווינגטון. זו מבטאת אהדה כלפי מאבקים עממיים למען חופש, ואמונה דטרמיניסטית בניצחון הדמוקרטיה בכל זירה בעולם. אפשר שבמהלכה של ווינגטון שולבה בין היתר התקווה, שהקו החדש ישרן עשוי לשקם את הדימוי השלילי המסורתי של ארצות-הברית בעיני הקהלים במזרח התיכון. היו בארצות-הברית מי שאף ניסו לפתח את הנקודה הזאת בטענה כי שורשיו של גל המהפכות הנוכחי בעולם הערבי נטוים בהפלת משטר צדאם חוסיין בידי האמריקנים. לדבריהם, הפלתה של אחת הג'ומלוכיות החזקות בעולם הערבי ולכידתו המתקשרת של צדאם חוסיין הביאו לידי התפוררותו ההדרגתית של מחסום הפחד בקרב הקהלים הערבים מפני ממשליהם, תהליך שהגיע לשיאו בחודשים האחרונים.¹ ואולם לעת עתה נראה שמהלכה של ווינגטון השיגו תוצאה הפוכה: לא זו בלבד שאין ארצות-הברית זוכה לאהדה או להכרת תודה בשל התייצבותה לימין המחאה העממית, אלא היא אף העמיקה את דימויה כגורם אינטרסנטי ואופורטוניסטי, הבוחש בנעשה בעולם הערבי. במצב שנקלעה אליו, כמעט כל צעד שנוקטת ארצות-הברית כלפי האירועים באזור, מפורש בשלילה בעיני העולם הערבי: התערבות בהתרחשויות נחשבת ביטוי למדיניות תוקפנית הנובעת מדאגה לאינטרסים כלכליים, בעוד אי-התערבות משקפת את צביעותה של המעצמה, הנובעת גם כן ממניעים חומריים (במיוחד הפחד מפני עליית מחירי הנפט העולמי). כלאו בין הברורות הסבוכות, דבק אובמה בעיקר בהימנעות מהסתבכות אמריקנית במעורבות קרקעית, כפי שבא לידי ביטוי בולט בלוב. זאת, בעיקר נוכח שאיפתו להימנע ממהלך שיעמיק את הפגיעה במעמדו בזירה הפנימית.

התנהגות הממשל מסבה כנראה כבר עתה נזק אסטרטגי לארצות-הברית, וזאת דווקא בשעה שהשפעתה במזרח התיכון הולכת ופוחתת. התנהגותה משפיעה על ביטחונם העצמי של בעלות בריתה במרחב ועל האמון שלהן בארצות-הברית כמשענת אסטרטגית – לא רק כלפי איומים חיצוניים דוגמת איראן, אלא גם כלפי אתגרים מבית. כל זה בשעה שבפני הממשל האמריקני ניצבות בעיות שלצורך פתרון הוא מחויב לגייס בעלות ברית אזוריות: ייצוב המצב בעיראק; מיגור הג'יהאד

התנהגות ממשל אובמה מסבה כנראה כבר עתה נזק אסטרטגי לארצות-הברית, וזאת דווקא בשעה שהשפעתה במזרח התיכון הולכת ופוחתת

העולמי באפגניסטן; והגברת הלחץ הבינלאומי על איראן. ניצנים ראשונים לפגיעה במעמדה של ווינגטון מופיעים בסעודיה, המסתמנת כמי שהפכה בעטיין של התמורות האחרונות למנהיגת המחנה הערבי המתון. שליטיה לא יידעו כנראה

מראש את הממשל בווינגטון בעניין הכנסת צבאה לבחריין (מרס 2011), ואף ביטלו בשבועות האחרונים ביקור צפוי של מזכירת המדינה ושל מזכיר ההגנה של ארצות-הברית בממלכה.

המחשה מעניינת לפרשנות הבעייתית של הממשל בווינגטון את הנעשה במזרח התיכון מצויה בניתוחו של פואד עג'מי, שפורסם כחודש בלבד לפני פרוץ התהפוכות באזור. במאמרו "השרידות המזרחית של המשטרים הערביים האוטוקרטיים" הודה עג'מי כי לפני חצי עשור העריך, שבחסות הממשל האמריקני יצעד העולם הערבי לעבר עידן של "אביב דמוקרטי". קסם מיוחד הילכו עליו המאורעות הבאים: "מהפכת הארזים" בלבנון בעקבות רצח רפיק אל-חרירי, שהביאה לידי נסיגת כוחות סוריה מהמדינה; הבחירות החופשיות הראשונות לפרלמנט ולנשיאות בעיראק בשנת 2005; והלחץ שהחל במצרים למען רפורמות פוליטיות במחצית העשור הקודם. לאחר חצי עשור, לדבריו, החזון כבר אינו כה מזהיר: עיראק רחוקה מלהיות דמוקרטיה יציבה המשמשת מופת לחיקוי לכלל מדינות האזור; התמורות הדרמטיות בלבנון נבלעו בשאון המלחמה שאליה דרדר חזבאללה את המדינה בשנת 2006; והממשל הפלסטיני פוצל לשניים. לשיטת עג'מי, התוצאות העגומות של הניסיון הדמוקרטי בעולם הערבי הביאו הן את הערבים והן את ווינגטון לסגת ממנו לפי שעה. זאת, מתוך הבנה שהמרחב אינו בשל להתנסויות כאלה, ושקידומן עלול דווקא לערער את היציבות בו.² נראה אפוא שגם מומחה מוערך כמו עג'מי לא העריך נכונה את חולשתן הבסיסית של מרבית האוטוקרטיות ואת עוצמת הלהט העממי לשינוי, אך גם לא את נכונותה של ארצות-הברית לשוב ולדבוק ברעיון של ביסוס דמוקרטיה באזור, תוך כדי התעלמות ממורכבותו.

סיכום ומבט לעתיד

הזווית הישראלית: פוטנציאל לתמורות בתנאים האסטרטגיים

לתהפוכות במזרח התיכון בכלל ובמצרים בפרט יש כבר עתה משמעויות אסטרטגיות כבדות משקל מבחינת ישראל:

א. במוקד עומדת שאלת יציבותו של הסכם השלום עם מצרים – יסוד אסטרטגי רב חשיבות מבחינת ישראל, שעליו הושתת חלק ניכר מתפיסת הביטחון שלה בשלושת העשורים האחרונים. כל שינוי במשטר, ובייחוד האפשרות להתחזקות כוחה של תנועת האחים המוסלמים, מגלם פוטנציאל לשינוי בתפיסת הביטחון של ישראל. בטווח הקצר, וכל עוד צבא מצרים חולש על הממשל במדינה, נראה שהסכם השלום ימשיך להיות יציב. ואולם ישראל מבחינתה מחויבת למעקב קפדני אחר ההשלכות של המצב הפנימי

- במצרים על מדיניות החוץ ותפיסת הביטחון שלה, ובייחוד לאחר הבחירות הצפויות להתקיים במדינה, כנראה בסוף השנה הנוכחית.
- ב. הטיית תשומת הלב העולמית, ובייחוד של ארצות-הברית, לעבר הנעשה בעולם הערבי, מסיטה כבר עתה את ההתמקדות מסוגיות אחרות שלהן חשיבות אסטרטגית עבור ישראל, ובראשן הגרעין האיראני. יתרה מכך, הזעזוע שחוזה האזור עלול להעמיק את רתיעתן של כמה מדינות מקידום צעדים נגד איראן במישור הכלכלי והמדיני, קל וחומר הצבאי, מחשש להחרף את חוסר היציבות האזורית.
- ג. אשר למחנה ההתנגדות – נראה שזה שואב עידוד רב מהיחלשות המשטרים הערביים המתונים ומהמבוכה העמוקה שנקלעה אליה ארצות-הברית. גורמי ההתנגדות עלולים לראות בכך פתח למרחבי פעולה נוחים יותר בכל המישורים ובלל זה הצבאי, והזדמנות להעמיק את השפעתם במדינות האזור המצויות בשלב של עיצוב מחודש. כבר עתה הם מנסים לבחון את מרחב הפעולה שלהם, למשל באמצעות שיגור שתי אוניות המלחמה האיראניות לים התיכון (פברואר 2011), או הניסיונות להעביר משלוחים של אמצעי לחימה מאיראן לרצועת עזה בנתיבים הימי והיבשתי (מרס 2011). מנגד – ערעור שלטונו של בשאר אסד בסוריה עשוי לפגוע בעוצמתו ובלכידותו של מחנה ההתנגדות בכלל ובהשפעתה של איראן באזור בפרט. בתרחיש שבו יתקרב משטר בשאר אסד אל קיצו, עלולות חלק מחברות מחנה ההתנגדות לקדם הסלמה מול ישראל בניסיון למנוע את קריסת משטר הבעת' בדמשק.
- ד. בזירה הפלסטינית – הטלטלה האחרונה עלולה להעמיק את תחושת המצוקה האסטרטגית שבה נתון משטר אבו מאזן, בייחוד לנוכח אובדן בעל ברית אזורי רב עוצמה בדמות משטר מובארכ, והספקות העמוקים המתעוררים לגבי יציבות המשענת האמריקנית. כל המגמות האלה משחקות לידי החמאס, שחשה – כמו שאר הגורמים במחנה ההתנגדות – כי התמורות באזור משחקות לטובתה, ובעיקר היחלשות המשטר המצרי, שהפעיל לחץ כבד על שלטון החמאס ברצועה, והאפשרות שהאחים המוסלמים, תנועת האם של החמאס, תחזק את מעמדה בממשל המצרי. במצב זה נראה שאבו מאזן חושש מגורל דומה לזה של מובארכ. כדי למנוע תרחיש כזה הוא נוקט בחודשים האחרונים מהלכים שתכליתם לשבור את הקיפאון במשא ומתן עם ישראל ובזירה הפנימית: הוא מאותת על כוונה לקדם את מגעי הפיוס עם חמאס ומקדם מהלכים בינלאומיים לניגוח ישראל. בהתבוננות לעתיד מתחזקת הסבירות, שממשל אבו מאזן ינסה לקדם צעדים נועזים יותר, ובראשם הכרזה על מדינה עצמאית בגבולות

1967 (רעיון הזוכה לתמיכה הולכת וגוברת בזירה הבינלאומית), ואולי גם הגברת החיכוך עם ישראל בגדה המערבית.

ה. בהיבט המדיני-הסברתי – לעת עתה נראה שאין בכוחה של הטלטלה הנוכחית לערער את הנחת היסוד הרווחת בקהילה הבינלאומית בכלל ובארצות-הברית בפרט, ולפיה הסכסוך הישראלי-הפלסטיני הוא מקור חוסר היציבות האזורית. לפיכך, התמורות הנוכחיות אינן מקלות בינתיים את הלחץ המדיני על ישראל לקדם את התהליך המדיני עם הפלסטינים ואף אינן מסייעות לערעור תהליך הדה-לגיטימציה הגובר של ישראל בזירה הבינלאומית.

ו. במישור הביטחוני – התרופפות כוח האכיפה של שלטונות מצרים בחצי האי סיני מקלה כבר עתה על הברחת אמצעי לחימה ופעילים צבאיים לרצועת עזה. הדבר מסייע להאצת בניין הכוח הצבאי של גורמי הטרור באזור, בין היתר באמצעות הצטיידות בנשק בעל יכולת פגיעה משופרת, בעיקר רקטות לטווחים ארוכים ואמצעי לחימה משוכללים נגד טנקים ונגד כלי שיט ומטוסים, העלולים להגביל את מרחב הפעולה של צה"ל ברצועת עזה.

ההתפתחויות האחרונות בעולם הערבי, ובייחוד המהפכה במצרים והזעזוע העמוק בסוריה, מצביעות בינתיים בעיקר על ריבוי אתגרים ביטחוניים ועל מיעוט הזדמנויות לקידום תהליכים מדיניים מבחינת ישראל. התמורות האזוריות הן במידה רבה עוד נדבך בתהליך הרעת מצבה האסטרטגי האזורי של ישראל בעשור האחרון. זהו תהליך מורכב, שיש בו מעין סתירה פנימית: לאורך השנים עוצמתה הצבאית והטכנולוגית של ישראל גוברת וחוסנה הכלכלי מתעצם; ואולם בה בעת ניכר שינוי שלילי רציף בפני האזור, הבא לידי ביטוי בעיקר בריבוי האיומים הניצבים לפניה ובעוצמתם הצבאית והמדינית (במיוחד התחזקות מעמדה של איראן באזור וחתירתה לרכוש יכולת גרעינית, וכן התבססות מחנה ההתנגדות בהנהגת טהראן), ומנגד – בצמצום ההזדמנויות המדיניות, ובראשן קידום תהליכים מדיניים במישורים הסורי והפלסטיני.

הזווית האזורית: כיצד ייראה הבוקר שלמחרת המהפכה?

המשבר במזרח התיכון מצוי עדיין בשלבי התהוות. מוקדם לסכמו ולגבש הערכות אסטרטגיות ארוכות טווח למציאות שאך לפני חודשים ספורים איש לא ראה בה תרחיש רלוונטי. דיוקנו של המזרח התיכון המשתקף מבעד לענן המשברים שטרם הוכרעו הוא מיזוג של תופעות חדשות וישנות. פענוח דיוקן זה מחייב הבנה של זרמי העומק שבו, אך גם השתחררות מתפיסות ומדימויים שליוו עשרות שנים את הפרשנות להתרחשויות במרחב.

מה שניצת כמאבק חלוצי אפוף אופוריה למען דמוקרטיה נהפך בכמה מוקדים באזור לעימותים בעלי מאפיינים מוכרים מן העבר. בחסות המאבק בעריצות חזרו והתעוררו המאבקים שרקעם אתני, דתי, עדתי ואידיאולוגי. התפרצותם גורמת לתחייתן של תופעות הנטועות עמוק בהוויית האזור: רודנים שאינם בוחלים בדיכוי כוחני של בני עמם, שבטים ועדות הנלחמים אלה באלה והסכנה המתמדת של גלישה לאנרכיה פנימית, שממנה צפויים להרוויח בעיקר הגורמים הקיצוניים במרחב. התופעות האלה בולטות במיוחד בלוב, בסוריה ובתימן, וכן בבחריין, שהמאבק הגואה בה בין הרוב השיעי לבין המיעוט הסוני השליט מלבה את הפחד העמוק בעולם הערבי מפני חתרנותה של איראן ואת המתיחות העמוקה בין סונים לשיעים. התפתחויות אלה מצטרפות לבעיות ותיקות יותר המאיימות על שלמות המדינות באזור. בהקשר הזה יצינו בעיקר: סודאן, הניצבת לקראת פיצול לשתי מדינות; עיראק, הסובלת מחולשה עמוקה של השלטון המרכזי ומעוצמה רבה של הפריפריות (בייחוד הממשל האוטונומי הכורדי בצפון המדינה); לבנון, הנכבשת בהדרגה בידי חזבאללה; והרשות הפלסטינית שהתפצלה לשתי ישויות גיאוגרפיות ופוליטיות נפרדות העויות זו את זו. המדינה הערבית אמנם ממשיכה לשרוד למרות כל האתגרים הקשים הניצבים לפניה, אולם במרבית המקרים דיוקנה משתנה ועוצמת השלטון המרכזי פוחתת. ככל שהמדינה הערבית הומוגנית יותר במאפייניה, כמו מצרים ותוניסיה, המהפכה בה אלימה פחות, המאבק למען דמוקרטיה מובהק יותר ושלבי המעבר לממשל החדש סדורים יחסית. לעומת זאת, במדינות הטרוגניות יותר וממוסדות פחות, המהפכות מלוות בתופעות קשות של אלימות ואנרכיה.

במרבית מדינות האזור ניכרת קריסה של הסדר השלטוני המסורתי ששרר בהן או שיש עליו ערעור יסודי. הסדר הישן של משטרים אוטוקרטיים מוחלף בסדר חדש השואף להתבסס על כללי המשחק הדמוקרטי. בשוך הסערה ניצבים בחלק ממדינות האזור שני כוחות מרכזיים: הצבאות, המייצגים במידה רבה את הסדר הישן – ובכלל זה שמירה על הזיקה למערב והתייצבות מול מחנה ההתנגדות בהנהגת איראן – ואמורים לשמש מעין "חוליית קשר" בין שתי תקופות; והזרם האסלאמי, הגורם הציבורי והפוליטי הגדול והמאורגן ביותר במרבית המדינות, הנערך להשתלבות בסדר החדש ואף לביסוס מעמד דומיננטי בו. הגורמים הפוליטיים והציבוריים הלא־דתיים אמנם צוברים בהדרגה כוח, אולם השפעתם פחותה כנראה מזו של הגורמים האסלאמיים. לפיכך קיים סימן שאלה גדול לגבי יכולתם לקצור הצלחות במבחנים קרובים, ובייחוד בבחירות דמוקרטיות, באופן שיאפשר להם לבסס דומיננטיות בשלטון.

המצב הזה עשוי להוליד חזרה על מספר תקדימי עבר שהתרחשו באזור, בעיקר במדינות שחוו תהפוכות דרמטיות: השתלטות הדרגתית של הזרם האסלאמי

על הממשל תוך כדי החלשת הממסד הצבאי, כמו בתורכיה (תרחיש שצפוי להיות רלוונטי במיוחד במצרים); מניעת השתלטות של הזרם האסלאמי על הממשל בידי הצבא ועימות אלים בין השניים, כפי שאירע באלג'יריה; או קריסת הממסד השלטוני והשתלטות כוחנית של הזרם האסלאמי עליו, לפי הדגם של חמאס ברצועת עזה. בצד אלה אפשר לשרטט גם תרחישים שבהם אין לגורמים האסלאמיים מעמד דומיננטי, למשל העברה תקינה של השלטון לגופים לא־דתיים, שלהם אין כל זיקה לתנועות האסלאמיות, בעקבות קיום בחירות דמוקרטיות. ואולם סבירות מימושם של התרחישים האלה נראית לפי שעה נמוכה. התפתחות התרחישים השונים במדינות האזור, או היווצרות תרחישים חדשים, תלויות בכמה משתנים: עוצמתם של הצבאות; כוחן של תנועות המחאה והאופוזיציה למשטרים, ובעיקר של הגורמים האסלאמיים; המדיניות של השחקנים הבינלאומיים, ובייחוד של ארצות־הברית; וכן האופן שבו יתפתחו קווי השסע הפנימיים במוקדים השונים בעולם הערבי.

בקריאות המלווות את גל המחאה האזורי כיום, טמונים כנראה זרעי המהפכות הבאות. בזעם האדיר שהופנה כלפי המציאות המתמשכת ונטולת התקווה, יש מידה רבה של התעלמות – של חלק מהשחקנים המקומיים אך גם חלק מהפרשנים החיצוניים – מכך שזו נובעת מבעיות חברתיות, דמוגרפיות וכלכליות עמוקות, שספק אם יש להן פתרון, ודאי שלא במהירות שמייחלים לה ההמונים. כמו בתקדימים מהפכניים רבים, אפשר שגם הגל הנוכחי יעמוד בתוך זמן קצר בפני משבר צפיות חריף. המצב הזה עלול לשחק לטובתו של הגורם הבא שיבטיח ישועה לבני המרחב, אך גם עלול לסייע להתפתחות תופעות של רודנות ושל אלימות, כפי שצצו פעמים רבות בהיסטוריה מתוך מהפכות שחרתו על דגלן חזון אופטימי.

הערות

- 1 ראו ריאיון עם פואד עג'מי, מזרחן אמריקני־לבנוני בולט (ממוצא שיעי), שהיה בעל השפעה רבה על עיצוב מדיניותו של ממשל בוש כלפי המזרח התיכון בראשית העשור הקודם: **הארץ**, 25 בפברואר 2011.
- 2 Fouad Ajami, "The Strange Survival of the Arab Autocracies," www.hoover.org/publications/defining-ideas, 13 December 2010.